

جمعیت در بستر فرمان

مروری بر روند تحولات جمعیت دنیا

محمد میرزایی

در این مقاله کوشش شده است تا تصویر و تحلیلی از روند افزایش جمعیت دنیا از گذشته دور تا حال حاضر بر اساس بررسیها و تحقیقاتی که در این زمینه انجام گرفته است به عمل آید. در مورد تاریخچه رشد جمعیت دنیا سه مرحله اساسی را می توان مشخص کرد که با ورود از هر مرحله به مرحله دیگر تغییر و تحولی اساسی در روند رشد جمعیت رخ داده است. این مراحل عبارتند از:

۱- مرحله قبل از پیدایش کشاورزی که معیشت انسانها مبتنی بر صید و شکار و خوشه چینی بوده است.

۲- مرحله بعد از پیدایش کشاورزی که آغاز آن به حدود ۸۰۰۰ سال قبل از میلاد مسیح برمی گردد.

۳- مرحله بعد از انقلاب صنعتی.

تردیدی نیست که با پیدایش کشاورزی تحولی عظیم در شئونات مختلف زندگی بشر

به وجود آمد که منجر به بهبود نسبی سطح معیشت گردید. یکی از نتایج این بهبود افزایش حجم جمعیت و شتاب گرفتن رشد جمعیت در مقایسه با معیشت مبتنی بر صید و شکار و خوشه چینی بود. باز تردیدی نیست که بعد از انقلاب صنعتی در اواخر قرن هیجدهم میلادی، بر حجم جمعیت دنیا سرعت افزوده شد و روند رشد جمعیت ابتدا در قاره اروپا و سپس در سایر مناطق شتابی بسیار سریعتر از مرحله قبل از انقلاب صنعتی گرفت. البته در بین هر کدام از این مراحل سه گانه مراحل فرعیتری هم بود که بر روند رشد جمعیت تأثیر می گذاشت. مثلاً بین مرحله دوم و سوم در حدود هزاره چهارم قبل از میلاد شهرها ایجاد شد که به نوبه خود در تشدید روند رشد جمعیت تأثیر گذاشت.

گواينکه به دست دادن رقم و عدد برای جمعیت دنیا در مقاطع تاریخی دور و دورانه‌های گذشته کاری مشکل است. مع هذا کوششهای ارزنده‌ای در مورد برآورد رقم جمعیت در هزاره‌های قبل به عمل آمده است. گاه گروههای مجهزی از محققین رشته‌های مختلف در چارچوب مطالعات تاریخی خود کوششی نیز در برآورد حجم جمعیت در ادوار گذشته بر اساس آثار و نشانه‌ها و بررسی اوضاع و احوال سیاسی، اقتصادی و اجتماعی کرده‌اند. در چنین مطالعاتی دیرینه‌شناسان، باستان‌شناسان مردم‌شناسان، مورخان، جغرافیادانان، اقتصاد دانان، جامعه‌شناسان و جمعیت‌شناسان با یکدیگر تشریک مساعی کرده‌اند و در شناخت جنبه‌ها و ابعاد مختلف زندگی از گذشته‌های دور تا حال حاضر موفقیت‌هایی کسب کرده‌اند. یکی از صاحب‌منظران که در برآورد تعداد جمعیت از گذشته دور تا حال حاضر و نیز در جمع‌آوری و حک و اصلاح برآوردهای دیگر محققان کوششهای ارزنده‌ای کرده است «جان دوراند» اقتصاد دان، جامعه‌شناس و جمعیت‌شناس معاصر است. در جدول ذیل ارقامی را که جان دوراند برای تعیین تعداد جمعیت دنیا از زمان (۱) پیدایش کشاورزی تا سال ۱۹۷۰ تهیه کرده است، منعکس می‌کنیم (رقم بدست داده شده برای سال ۱۹۸۷ بر اساس برآورد سازمان ملل متحد است):

دوره زمانی

حدود و ثغور رقم جمعیت

دوره زمانی	حدود و ثغور رقم جمعیت
۸۰۰۰ قبل از میلاد (آغاز پیدایش کشاورزی)	۱-۵
حدود . میلادی	۲۷۰-۳۳۰
۱۰۰۰ میلادی	۲۷۵-۳۴۵
۱۲۵۰ میلادی	۳۵۰-۴۵۰
۱۵۰۰ میلادی	۴۴۰-۵۴۰
۱۷۵۰ میلادی	۷۳۵-۸۰۵
۱۹۰۰ میلادی	۱۶۵۰-۱۷۱۰

۱۹۷۰ میلادی

۳۶۰۰-۳۷۰۰ میلیون نفر

۱۹۸۷ میلادی

۵۰۰۰ میلیون نفر

در جدول فوق هرچه به گذشته دورتر می‌رویم اعتبار برآوردها کمتر می‌گردد و جنبه تقریب آنها بیشتر می‌شود. در حالی که ارقام مربوط به یکی دو قرن اخیر بر اساس سرشماریهای عمومی کشورها و اطلاعاتی کم‌ویش هستند تهیه شده است، ارقام مربوط به گذشته‌های دور و هزاره‌های پیشین، بنا بر استنباطهایی در مورد تعداد و تراکم جمعیت بر اساس اطلاعاتی در مورد نوع معیشت، زمینه‌های تکنولوژیک و سازمانهای سیاسی و اجتماعی جوامع به طور تقریب محاسبه شده است. همچنین از اطلاعات تاریخی در مورد وقایعی چون اپیدمیها، قحطیها، جنگها بقایای طبیعی، به وجود آمدن سکونتگاههای جدید و یا از بین رفتن سکونتگاههای قدیم و گسترش و تحدید زمینهای زیر کشت و عوامل دیگری از این دست در انجام برآوردهای مربوط به دورانهای گذشته استفاده شده است.

برآورد رقم ۵ تا ۱۰ میلیون نفر جمعیت برای طلیعه انقلاب کشاورزی بر اساس مطالعات و تحقیقاتی است که در مورد پتانسیل جمعیتی که می‌توانسته است با تکیه بر معیشت مبتنی بر صید و شکار و خوشه‌چینی بر روی کره زمین زندگی کند انجام گرفته است. برای به دست دادن این برآورد از یک سو کوشش شده است تا محدوده تقریبی مناطقی که در معیشت صید و شکار و خوشه چینی مورد زیست بشر بوده است مشخص گردد و از سوی دیگر تراکم جمعیت در یک چنین نوع معیشتی به طور تخمین محاسبه شود^(۲) از تلاقی این دو یعنی مناطق مورد زیست بشر و تراکم جمعیت قبل از پیدایش کشاورزی رقم جمعیتی بین ۵ تا ۱۰ میلیون نفر برای کره زمین در ۸۰۰۰ سال قبل از میلاد مسیح برآورد شده است.

برای سال صفر میلادی (حدود میلاد مسیح) رقم جمعیت دنیا حدود ۳۰۰ میلیون نفر برآورد شده است که به هر حال افزایش چشمگیری را در مقایسه با رقم جمعیت دنیا در مرحله قبل از پیدایش کشاورزی نشان می‌دهد. شاید با معیارهایی که امروزه برای رشد جمعیت رایج است و رواج رشدهای سالیانه جمعیت حدود ۳ درصد و حتی بیشتر از آن در پاره‌ای از مناطق در چند دهه اخیر، رسیدن جمعیت دنیا به ۳۰۰ میلیون نفر در سال صفر میلادی چندان اسر فوق العاده‌ای به نظر نیاید. ولی در مقایسه با معیشت مبتنی بر صید و شکار و خوشه‌چینی رشد جمعیت با النسبه زیاد بوده است که می‌توان آن را ناشی از پیدایش کشاورزی و نتیجتاً اسکان نسبی جمعیت و بهبود تغذیه و به طور کلی مساعدتر شدن اوضاع و احوال اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی دانست. آنچه مسلم است این است که به هر طریق در نظر بگیریم متوسط میزان افزایش جمعیت دنیا از شروع انقلاب کشاورزی تا زمان میلاد مسیح بمراتب بیشتر از میزان افزایش جمعیت در دوران قبل از

پیدایش کشاورزی بوده است. بر اساس شواهد باستان شناسی از نقاط مختلف دنیا این مطلب محقق گشته است که تعداد و تراکم جمعیت در نقاطی که اقتصاد کشاورزی رواج داشته به مراتب بیشتر از جمعیت آن نقاط در زمانی بوده است که انسانها به طریق صید و شکار و خوشه چینی زندگی می کرده اند.

بسختی می توان زمینه ای برای برآورد جمعیت بین سالهای ۸۰۰۰ قبل از میلاد مسیح تا تولد مسیح به دست داد. می توان متصور شد که در شروع دوره کشاورزی و زمانی که اعمال کشاورزی محدود به قسمتهای اندکی از دنیا بوده است رشد جمعیت نسبت به هزاره های بعد از آن کند بوده است. تاریخ توسعه شهرنشینی در دنیای باستان دلالت بر آن دارد که با افزوده شدن جمعیتها تراکم کشاورزی در کنار شهرها، هزاره سوم پیش از میلاد بالنسبه دوران رشد زیاد جمعیت در آسیا و شمال آفریقا و شاید هم نقاط دیگر بوده است. افول شدید تمدن رایج در هزاره سوم باعث کاهش میزان رشد جمعیت در هزاره دوم قبل از میلاد گردید. در هزاره اول قبل از میلاد تمدن عصر آهن در چین، هندوستان، ایران، و نواحی مدیترانه ای به اوج شکوفایی خود رسیده بود و این امر دلالت بر افزایش مجدد در رشد جمعیت این دوره نسبت به هزاره قبل دارد (۲)، زیرا برآوردهایی که برای جمعیت دنیا در سال صفر میلادی به دست داده شده است حول و حوش رقم ۳۰۰ میلیون نفر دور می زند.

هزاره اول بعد از میلاد مجدداً دوره کاهش میزان رشد جمعیت و شاید هم توقف رشد جمعیت است. به طوری که برآورد جمعیت برای سال ۱۰۰۰ میلادی تقریباً با برآورد جمعیت برای سال صفر میلادی برابر است. البته در این دوره رشد جمعیت نوساناتی داشته، ولی متوسط رشد سالانه برای تمامی هزار سال تقریباً صفر بوده است. البته به رغم عدم اطمینانی که در مورد برآوردها وجود دارد باید اذعان کرد جمعیت نواحی چین، آفریقای شمالی، اروپا، آسیای جنوب غربی در هزاره اول میلادی اگر کاهش نیافته باشد، افزایش زیادی هم نداشته است، بنا بر تفسیر «اوشر» در حول و حوش میلاد مسیح از نظر منابع و تکنولوژی قسمت عمده ای از مناطق به حداکثر تحول خود نایل شده بودند (۴).

«دوران» معتقد است که افزایش جمعیت بسیاری از این نقاط در سالهای بعد از ۱۰۰۰ میلادی این تفسیر را تردید پذیر می سازد. از نظر دوران افزایش جمعیت ژاپن، آسیای جنوب شرقی، آفریقای مداری (حاره ای) و آمریکا در هزاره اول میلادی اسری محتمل بوده است، گواهی که نمی توان شواهد کمی برای این مدعا ارائه کرد (۵).

سالهای بین ۱۰۰۰ و ۱۳۰۰ میلادی سالهای گسترش جمعیت در چین و اروپا بودم است، در حالی که برای تحقیقات باستان شناسی و تاریخی هنوز این موضوع روشن نشده است که

در سایر نقاط دنیا در این سالها گسترش جمعیت به چه صورت بوده است^(۶). قرن چهاردهم میلادی بوضوح شاهد یکی از نقاط حوض در منحنی افزایش جمعیت دنیاست.

کشت و کشتار طاعون معروف به مرگ سیاه Black Death در اواسط قرن چهاردهم و اپیدمیهای طاعون متعاقب آن محققاً تنها محدود به اروپا و شمال آفریقا و آسیای جنوب غربی نبوده است. گو اینکه میزان تاثیر آن بر نواحی آسیای مرکزی، چین و هندنا مشخص است^(۷). توقف موقت دیگری در افزایش جمعیت دنیا در قرن شانزدهم به سبب خالی از سکنه شدن آمریکا رخ داده است. با ورود اروپاییان به قاره جدید در اثر اپیدمیهایی که آنان به سوغات آورده بودند، قتل و کشتار بومیان به دست تازه واردان متجاوز، سختی معیشت ناشی از بهم خوردن اقتصاد بومی و بالاخره دست درازی حکومتهای استعماری، بخش اعظم جمعیت بومی آمریکا منهدم شد و از بین رفت. البته میزان و تعداد جمعیت بومی از دست رفته در آمریکا مشخص نیست، به هر حال گمان می رود کمتر از چند ده میلیون نباشد^(۸). «دوران» احتمال می دهند که قلع و قمع جمعیت بومی آمریکا در قرن شانزدهم شاید آنقدر بوده باشد که افزایش جمعیت اروپا، چین و سایر نقاط دنیا را کم و بیش خنثی کند^(۹) و رشد عمومی جمعیت در این قرن را به صفر برساند.

در هر حال در یک روند کلی بین سالهای ۱۰۰۰ و ۱۷۵۰ میلادی مطمئناً منحنی رشد جمعیت دنیا سیر صعودی داشت به طوری که بنا بر برآوردها در این دوره جمعیت دنیا حداقل دو برابر شده است.

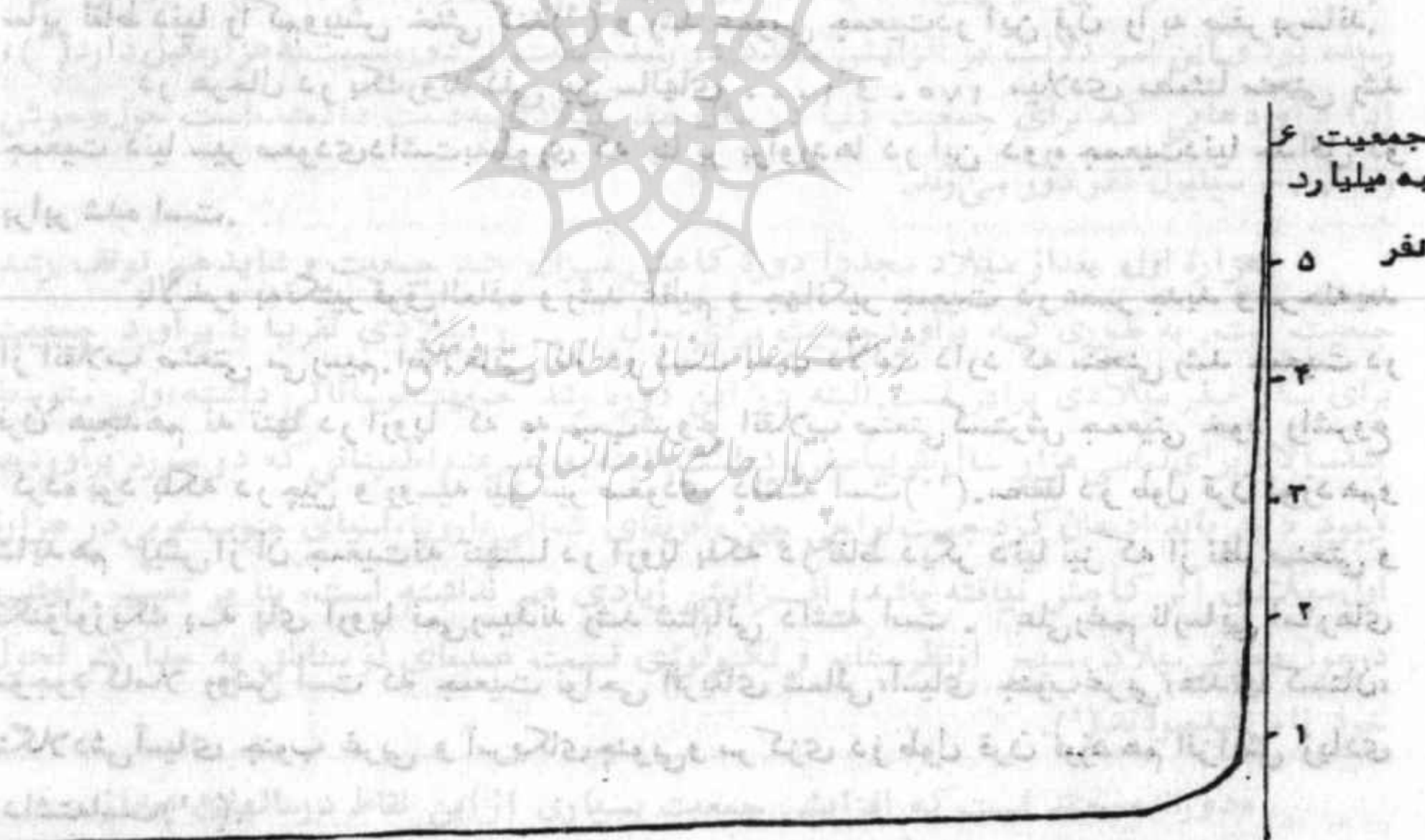
بالاخره به تکثیر فوق العاده و رشد عظیم و جهانگیر جمعیت در عصر جدید و مرحله بعد از انقلاب صنعتی می رسیم. اطلاعاتی که در دست است دلالت دارد که منحنی رشد جمعیت در قرن هیجدهم نه تنها در اروپا که به سبب شروع انقلاب صنعتی گسترش جمعیتی خود را شروع کرده بود بلکه در چین و روسیه نیز سیر صعودی داشته است^(۱۰). محققاً در طول قرن نوزدهم و شاید هم پیش از آن جمعیت نه تنها در اروپا بلکه در نقاط دیگر دنیا نیز که از نظر صنعتی و تکنولوژیک به پای اروپا نمی رسیدند رشد شتابانی داشته است. علی رغم نارسایی آمارهای موجود کاملاً روشن است که جمعیت نواحی آفریقای شمالی، آسیای جنوب غربی، هند، پاکستان، بنگلادش آسیای جنوب غربی و آمریکای جنوبی و مرکزی در طول قرن نوزدهم افزایش زیادی داشته است^(۱۱).

افزایش میزان رشد جمعیت در قرن هیجدهم و نوزدهم میلادی در سال ۱۸۵۰ جمعیت دنیا را از سرز یک میلیارد نفر گذراند و در ۱۹۰۰ آن را به رقمی در حدود یک میلیارد و هفتصد میلیون نفر رساند. رشد شتابان جمعیت در قرن حاضر بخصوص در آسیا، آفریقا و آمریکای لاتین جمعیت دنیا را در سال ۱۹۶۰ به بیش از سه میلیارد و در حال حاضر به رقمی بیش از پنج میلیارد نفر رسانده است.

در واقع توسعه جمعیت دنیا در عصر جدید و پس از انقلاب صنعتی روی داده است. جمعیت دنیا که از تولد مسیح، ۱۶۵۰ سال طول کشیده بود تا دو برابر شود، در فاصله سالهای ۱۶۵۰ تا اواسط قرن نوزدهم میلادی یعنی در فاصله حدود ۲۰۰ سال یکبار دیگر دو برابر شد. از حدود ۱۸۵۰ تا ۱۹۲۵ یعنی چیزی در حدود ۷۵ سال یکبار دیگر جمعیت دنیا دو برابر شد، و از یک میلیارد به دو میلیارد نفر رسید. بالاخره در فاصله سالهای ۱۹۲۵ تا ۱۹۷۰ یعنی در مدت ۴۵ سال از دو میلیارد به چهار میلیارد نفر رسید و یکبار دیگر دو برابر شد. در صورت برقرار بودن میزان رشد فعلی که به طور متوسط حدود ۲ درصد است، جمعیت دنیا هر چهار سال یکبار دو برابر خواهد شد.

میزان رشد جمعیت

نمودار زیر منحنی روند کلی تغییرات دراز مدت تعداد جمعیت دنیا را از آغاز پیدایش کشاورزی تا حال حاضر نشان می دهد.

۱۰۰۰۰ میلادی زمان قبل از میلاد ۸

با آنکه بعد از پیدایش کشاورزی افزایش نسبی در تعداد جمعیت در مقایسه با معیشت مبتنی بر صید و شکار و خوشه چینی به وجود آمد ولی به هر حال میزان رشد سالانه جمعیت تا

ابتدای هزاره دوم بعد از میلادی رقمی ناچیز و نزدیک به صفر بود. به طوری که در نمودار فوق منحنی افزایش جمعیت تا این زمان به صورت مجانب محور افقی می باشد. حتی در هزاره دوم میلادی هم تا سال ۱۷۵۰ رشد سالانه جمعیت از رقم ۱٪ درصد تجاوز نکرد که در مقایسه با رشد جمعیت در دو قرن اخیر و بعد از انقلاب صنعتی رقم ناچیزی است. از اواخر قرن هیجدهم و در قرن نوزدهم میلادی است که رشد جمعیت در قاره اروپا و آمریکا و متعاقب آن در قرن حاضر در آسیا، آفریقا و آمریکای لاتین شتاب و در واقع جهشی بی سابقه می گیرد. به طوری که در نمودار فوق در دو قرن اخیر منحنی افزایش جمعیت تدریجاً بصورت مجانب محور عمودی در می آید. میزان رشد متوسط سالانه جمعیت دنیا که تا قرن هیجدهم هیچ گاه از ۱٪ درصد تجاوز نکرده بود در فاصله ۱۷۵۰ میلادی تا ۱۸۵۰ به حدود ۵٪ درصد در فاصله ۱۸۵۰ تا ۱۹۵۰ به حدود ۷٪ درصد و بالاخره در فاصله ۱۹۵۰ تا ۱۹۸۷ به حدود رقم شگفت انگیز ۲٪ درصد رسید. این ارقام بخوبی شتاب فزاینده رشد سالانه جمعیت در مرحله بعد از انقلاب صنعتی و بخصوص رسیدن به یک وضعیت استثنایی در چهار دهه اخیر را نشان می دهد.

نوسانات در تغییرات جمعیتی

گو اینکه در بیان روند دراز مدت افزایش جمعیت در هزاره های متمادی منحنی شماره ۱ بدون در نظر گرفتن نوسانات کوتاه مدت ترسیم شده است ولی باید به این واقعیت توجه داشت که در دورانه های قبل منحنی افزایش جمعیت در مسیر خود با افت و خیزها و نوسانات دامنه داری توأم بوده است. قبلاً نیز عنوان گردید که اطلاعات ما در مورد حجم و تغییرات جمعیتی در هزاره های پیشین ناقص و بیشتر مبتنی بر حدس و گمان و استنباطهایی کلی از آثار و نشانه هاست. مع هذا صاحب نظران بر نوساناتی در روند تغییرات جمعیت در هزاره های قبل از میلاد و هزاره اول میلادی اشاره می کنند. اوج و حفیض تمدنها و حکومتها، هجوم و گریزها و جنگها و بالاخره شدت و ضعف بروز و گستردگی بیماریهای همه گیر و اپیدمیها از عواملی بوده اند که نوساناتی را در روند تغییرات جمعیت مسبب میشده اند. در ادوار مختلف تاریخ، شکوفایی تمدنها منجر به افزایش جمعیت و افول آنها منجر به کاهش جمعیت در مناطق مختلف دنیا می شد و این امری است که ابن خلدون در فلسفه تاریخ و بینش ادواری خود مطرح ساخته و برای نخستین بار به طور واضح نظریه تغییرات دوره ای جمعیت را عنوان نموده است (۱۲). به منظور بیان بهتر چگونگی نوسانات حجم جمعیت در گذرگاه تاریخ و عوامل موثر بر این نوسانات ذیلاً به نمونه ای گویا از مطالعات انجام شده در این زمینه اشاره می شود.

«هولینگزورث» مورخ و جمعیت شناس معاصر در کتاب خود تحت عنوان «جمعیت شناسی تاریخی» (۱۳) تحولات جمعیت مصر را از قرن ششم قبل از میلاد تا زمان حاضر مورد بررسی قرار

داده است. او در این بررسی مشخص می کند که تاریخچه افزایش جمعیت مصر با افت و خیزها و نوسانات بسیار همراه بود و بسته به مساعد یا نامساعد بودن اوضاع و احوال سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و بهداشتی جمعیت افزایش یا کاهش می یافته است. بر اساس آنچه در مصر اتفاق افتاده است می توان استنباط کرد که در سایر سرزمینها نیز بخصوص مناطقی که مهد شکوفایی و انبساط تمدنهایی بوده اند اوضاع و احوال کم و بیش به همین منوال بوده است.

ارقامی که با استنباط از بررسی هولینکزورث در دوره های مختلف برای مصر برآورده شده، همراه با عللی که وی برای کاهش جمعیت در هر دوره افول جمعیتی عنوان کرده است در جدول ذیل منعکس است.

زمان	برآورد رقم جمعیت	واقع تاریخی موثر بر کاهش جمعیت
	به میلیون نفر	جمعیت
۶۶۴ قبل از میلاد	۳۰	فتح مصر به دست ایرانیها
۵۲۵ قبل از میلاد	۲۳	فتح مصر به دست مقدونیان
۳۳۲ قبل از میلاد	۱۷	فتح مصر به دست رومیها
۵۰ قبل از میلاد	۲۰	فتح مصر به دست رومیها
۷۵ میلادی	۷	اپیدمی طاعون
۵۴۱ میلادی	۳۰	اپیدمی طاعون
۶۴۱ میلادی	۲۳	فتح مصر به دست مسلمانان
۷۱۹ میلادی	۲۰	اپیدمی طاعون
۱۰۱۰ میلادی	۲۲	اپیدمی طاعون
۱۳۴۸ میلادی	۸	طاعون (Black Death)
۱۵۱۷ میلادی	۴	فتح مصر به دست عثمانیها
۱۸۰۰ میلادی	۳	فتح مصر به دست عثمانیها
۱۹۰۷ میلادی	۱۲	فتح مصر به دست عثمانیها
۱۹۶۶ میلادی	۳۰	فتح مصر به دست عثمانیها
۱۹۸۶ میلادی	۵۰	فتح مصر به دست عثمانیها

یکی از عللی که در مورد کاهش تعداد جمعیت تا کید می شود مورد تهاجم واقع شدن و شکست خوردن است. چنانچه عموماً هر دوره ای از تنزل جمعیت با فتح مصر به دست سایر اقوام و ملل شروع شده است. البته در پاره ای از نقاط می توان اپیدمیها بخصوص شیوع اپیدمی طاعون را عامل کاهش جمعیت دانست (۱۴).

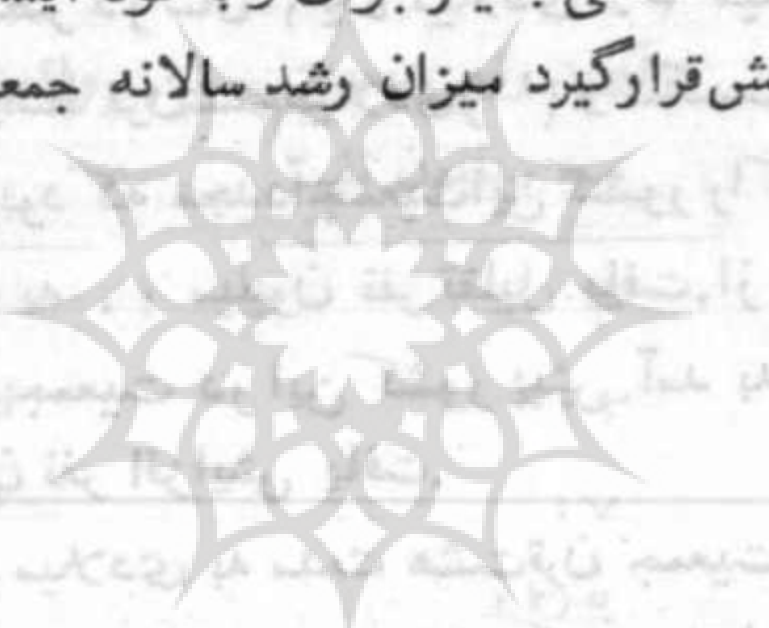
بر اساس برآوردهای جدول شماره ۲ جمعیت مصر در فاصله سالهای ۶۶۴ تا ۵۲۵ قبل از میلاد از ۳ میلیون نفر به ۲۳ میلیون نفر افزایش یافت. این امر بیانگر آن است که در فاصله این دو مقطع زمانی کشور، دوران مساعدی از نظر رشد جمعیت را پشت سر گذاشت. از ۵۲۵ قبل از میلاد تا سال ۷۵ بعد از میلاد این کشور بایک سلسه عوامل نامساعد مواجه بود و رقم جمعیت در این فاصله از ۲۳ میلیون نفر به ۷ میلیون نفر کاهش پیدا کرد. از نظر هولینگز-ورث شکست مصر از ایرانیها در ۵۲۵ قبل از میلاد، شکست مصر از مقدونیها در ۳۳۲ قبل از میلاد و شکست مصر از رومیها در سال ۵۰ قبل از میلاد از عوامل اساسی زمینه ساز کاهش رقم جمعیت بوده است. برخلاف دوره قبل سالهای ۷۵ تا ۵۴۱ میلادی دوران مساعدی از نظر رشد جمعیت بود، چنانچه جمعیت مصر در سال ۵۴۱ میلادی ۳ میلیون نفر برآورد شده است. شروع اپیدمیهای متناوب طاعون از اواسط قرن ششم میلادی (۱۰) و شکست مصر از اعراب مسلمان در اواسط قرن هفتم میلادی از عواملی بود که مجدداً جمعیت این کشور را کاهش داد، به طوری که جمعیت مصر در سال ۱۷۱۹ میلادی به ۱۰ میلیون نفر تقلیل یافت. از سال ۷۱۹ تا ۱۰۱۰ میلادی دورانی مساعد در زمینه رشد جمعیت در این کشور پیش آمد به طوری که رقم جمعیت در سال پایانی این دوره به ۲۳ میلیون نفر افزایش یافت.

از ابتدای هزاره دوم میلادی به مدت هشت قرن جمعیت مصر به طور مستمر رو به تنزل رفت به طوری که در سال ۱۸۰۰ میلادی جمعیت این کشور فقط ۳ میلیون نفر برآورد شده است. اپیدمیهای مکرر طاعون بخصوص اپیدمی طاعون سیاه در اواسط قرن چهاردهم میلادی و نیز فتح مصر به دست ترکان عثمانی در ۱۵۱۷ عوامل اساسی موثر بر کاهش جمعیت مصر در این دوره بوده اند. از ۱۸۰۰ میلادی به بعد مجدداً دوره ای مساعد در روند تاریخ تحولات جمعیتی این کشور آغاز می گردد که تا حال حاضر نیز ادامه داشته است. در فاصله سالهای ۱۸۰۰ تا ۱۹۰۷ میلادی جمعیت مصر از ۳ میلیون به ۱۲ میلیون نفر رسید و از ۱۹۰۷ تا ۱۹۸۵، همزمان با رشد شتابان و بی سابقه جمعیت در بسیاری از مناطق دنیا جمعیت این کشور نیز ۴ برابر شد و از ۱۲ میلیون به ۴۸ میلیون نفر بالغ گردیده است.

مطالب فوق که به اقتباس از تحقیقات هولینگزورث در مورد جمعیت مصر عنوان گردید بیانگر افت و خیزهای ادواری در حجم جمعیت در یکی از قدیمترین تمدنهای بشری بود. هدف از طرح این مثال توجه دادن اذهان به این واقعیت است که تحولات تاریخی جمعیت در مسیر خود توأم با نوساناتی بوده که گاه دامنه های وسیعی نیز داشته است.

در دو قرن اخیر به سبب کاهش اساسی سطح مرگ و میر جمعیت مناطق مختلف دنیا با شتابی بی سابقه در مسیر روند صعودی قرار گرفته است. یکی از سؤالهای اساسی در نزد صاحب نظران مسایل جمعیتی در حال حاضر این است. که این سیر صعودی تا کجا ادامه پیدا خواهد کرد و به چه ترتیب متوقف و یا احیاناً معکوس خواهد شد. با توجه به طبیعت تصاعدی بودن رشد جمعیت،

برای افق زمانی طولانی و در دراز مدت رشد سالانه جمعیت نمی تواند خیلی از رقم صفر بالا باشد و میزانهای رشد سریعی که در حال حاضر در بسیاری از نقاط دنیا رایج است نهایتاً می بایست به ارقام متعادلتری تبدیل شود. کشورهای صنعتی نیل به رشد متعادل جمعیت را از طریق کاهش زاد و ولد تجربه کرده اند. در کشورهای جهان سوم عموماً رشد جمعیت همچنان شتابان است و این سؤال مطرح است که آیا این کشورها از طریق کاهش زاد و ولد رشد جمعیت را متعادل خواهند کرد؟ گو اینکه در دهه اخیر نشانه هایی از کاهش زاد و ولد در پاره ای از کشورهای جهان سوم به چشم خورده است ولی این گرایش هنوز آنقدر قوی نیست که براساس آن بتوان متعادل شدن رشد جمعیت تا پایان قرن میلادی حاضر را نوید داد. بخصوص که ساختمان سنی جمعیت در اکثر کشورهای جهان سوم ساختمانی بسیار جوان و به گونه ایست که حتی اگر زاد و ولد و باروری به سرعت هم در مسیر کاهش قرارگیرد میزان رشد سالانه جمعیت تا چندین دهه رقمی نسبتاً زیاد باقی خواهد ماند (۱۶).

سال مطالعات انسانی و مطالعات فرهنگی

یادداشتها

- John D. Durand, *Historical Estimates of world population : An Evaluation* ,
University of pennsylvania, Philadelphia, 1974, p. 11.
- ۲- برای مروری بر روشهای برآورد جمعیت در گذشته های دور مراجعه کنید از جمله به:
H. V. Vallois, «Vital Statistics in Prehistoric Population as Determined form
Archeological Data»; in *The Applications of Quantitative Mehtods in Archeology*,
J. Durand, Chicago, 1960 .
- ۳- همان منبع P.64 J. Durand
- ۴- «The History of Population and settlement in Eurasia» , A. P. Usher ,
Geographica Review, Vol- 20, 1930 .
- ۵- همان منبع P. 65 J. Duranp
- ۶- مراجعه کنید به:
J. D. Durand, «The Population Statistics of China, A. D. 2 - 1953». *Population
Studies* , Vol. 13 No. 3, 1960 .
- M. Postan, «The Medieval Economy and Society. An Economic History of
Britain 1100 - 1500» Berkeley, 1972 .
- ۷- مراجعه کنید به M. Postan همان منبع و
New York, 1973
- J. F. Shrewsbury, *A. History of Bubonic Plague in the British Isles*, Cambridge ,
1970 .
- ۸- مراجعه کنید به
Wrigley, E. A., *Population and History*, New York, 1969
- W. Borah «The Historical Demography of Latin America : Sources, Techniques,
Controversies , Yields» in : *Population and Economics* , Winnipeg, 1970.
- H. F. Dobyns, «Estimating Aboriginal Populations : An Appraisal of Techniques
With a new hemispheric Estimate, *Current Anthropology*, Vol. 7, No. 4 ,
1966 .

H. J. Spinden, «The Population of Ancient America», *Geographical Review*, Vol. 18, 1928.

۹ و ۱۰ - J. Durand همان منبع (شماره ۱) P. 65 - 66

۱۱ - مراجعه کنید به W. Borah همان منبع و

A. Das Gupta, et al., «1800 to 1968 A. D. Population of Asia - a reconstruct». In: *International Population Conference, London, Vol IV, 1969*.

۱۲ - عبدالرحمن ابن خلدون، مقدمه ابن خلدون، ترجمه محمد پروین گنابادی، صفحات ۳۳۲ تا ۳۳۶.

13 - Hollingsworth, T. H, *Historical Demography*, London, 1969.

۱۴ - در گذشته متعاقب هجوم و گریزها معمولاً اپیدمیها بخصوص دو اپیدمی تیفوس و طاعون شایع می شد، در واقع هجوم و گریزها زمینه ساز تشدید اپیدمیها بود. پاره ای از مورخین و کسانی که بر روی تاریخچه اپیدمیها تحقیقاتی انجام داده اند بر این عقیده اند که تلفات اپیدمیهایی که متعاقب هجوم و گریزها بروز می کرده است از تلفات مستقیم خود هجوم و گریزها بیشتر بوده است. از جمله رجوع کنید به

Hans Zinsser; *Rats, Lice and history*, 1935.

۱۵ - همان طور که در صفحات قبل عنوان گردید این اپیدمیها تلفات سنگینی را بر مناطق شمال آفریقا و اروپا تحمیل کردند و ادوار متناوب آن تا اوایل قرن هیجدهم میلادی استمرار داشته است.

۱۶ - به عنوان مثال در ایران حتی اگر هم اکنون اقدامات اساسی در جهت کاهش سطح زاد و ولد و باروری اتخاذ گردد رقم جمعیت ایران تا سال ۱۳۹۰ از یک صد میلیون نفر تجاوز خواهد کرد. اقدامات جاری تاثیرات چشمگیر خود بر روی رشد جمعیت را پس از چند دهه نمایان خواهد ساخت.

منابع و مأخذ

- Bennet, M. K. *The World's Food*, New York, 1954 .
- Carr - Saunders, A. M., *World Population : Past Growth and Present Trends*, 1936 .
- Cipolla, C. M. , *The Economic History of World Population*, Baltimore, 1962.
- Clark, Colin, *Population Growth and Land use*, New York, 1968 .
- Coal, A. J. «The History of Human Population».
Scientific American, 1974 .
- Davis, Kingsely, *The Population of India and Pakistan*, Princeton, 1951.
- Hollings Worth, T. H., *Historical Demography*, London, 1969 .
- Durand, J. D. *Historical Estimates of World Population : An Evaluation*, —
Philadelphia, 1974 .
- Perkins, D. H., *Agricultural Development in China 1368 - 1968*, Chicago, 1969.
- Russel , J. C., *Late Ancient and Medieval Population*, Philadelphia, 1958.
- «The Population of Medieval Egypt» ,
Journal of American Research Centre in Egypt,
- United Nations, *The Determinations and Consequences of Populations Trends*,
New York, 1973 .
- Willcox, W. F., «Increase in the population of the earth and of the continents»,
International Migration. Volume II, New York, 1931 .
- Wrigley, E. A., *Population and History*, New York, 1969 .